

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 11 (2003)

Εμφύλιοι πόλεμοι

Mark Mazower (επιμ.), After the war was over: Reconstructing the family, nation, and state in Greece, 1943 · 1960

Χάγκεν Φλάισερ

doi: [10.12681/sas.927](https://doi.org/10.12681/sas.927)

Copyright © 2015, Χάγκεν Φλάισερ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Φλάισερ Χ. (2015). Mark Mazower (επιμ.), After the war was over: Reconstructing the family, nation, and state in Greece, 1943 · 1960. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 11, 270-281. <https://doi.org/10.12681/sas.927>

και ότι είναι σε θέση να λειτουργούν ως gate-keepers, εφόσον οι 'συνθήκες' αλλάζουν, τότε η προοπτική της 'ever closer union' μάλλον εξασθενίζει. Υπάρχει, συνεπώς, θέμα επιλογής θεωρίας όταν εξετάζονται ζητήματα ευρωπαϊκής οργάνωσης. Ο συγγραφέας μάλλον κινείται στο διαφορετικό πλαίσιο που διαμορφώθηκε από τον φιλελεύθερο θεσπισμό, το νεοφοκτιοναλισμό και τον νέο θεσπισμό.

Τέλος, ο συγγραφέας αφήνει ανοιχτό το ερώτημα πόσο γρήγορα μπορεί να εξελιχθεί η στενότερη συνεργασία και ολοκλήρωση στην Ευρώπη. Αν δεχτούμε ότι η γενική κατεύθυνση είναι προς ένα ομοσπονδιακό μόρφωμα, τότε θα πρέπει να δούμε τι μας διδάσκει η ιστορική εμπειρία αναφορικά με τη δημιουργία και την εξέλιξη της έννοιας του έθνους-κράτους στην Ευρώπη. Έχοντας κατά νου ότι αντίστοιχες εξελίξεις στα πλαίσια των εθνικών κρατών (νομισματική ένωση, ομοσπονδιακή οργάνωση, συνταγματική νομιμότητα) κινήθηκαν με βραδύτερους ρυθμούς μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οι συνθήκες δεν είναι αρκετά ώριμες έτσι ώστε να προχωρήσει η Ευρώπη σε επίπεδα στενότερης συνεργασίας.

Κωνσταντίνος Διαμαντίκος

Mark Mazower (επιμ.), *After the war was over. Reconstructing the family, nation, and state in Greece, 1943 - 1960*, Princeton Univ. Press, Princeton και Oxford 2000, 312 σελ.

Πληθαίνουν τα ερευνητικά εγχειρήματα στα οποία ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (ιδιαίτερα μετά την τροπή του, το 1943) συνεξετάζεται με την *dopoguerra*, όπως έχει επικρατήσει να ονομάζεται στη διεθνή ορολογία η φάση της μεταπολεμικής σύγχυσης, της κάθαρσης και της ανοικοδόμησης.¹ Το ίδιο συμβαίνει και στον εν λόγω συλλογικό τόμο στον οποίο, ωστόσο, η περιοδολόγηση του υπότιτλου φαίνεται να μην συμβαδίζει με τον τίτλο. Αναμφίβολα ωστόσο, η Ελλάδα προσφέρεται περισσότερο από κάθε άλλη ευρωπαϊκή χώρα για μια ερευνητική προσέγγιση που να συνδέει τις περιόδους πριν και μετά το 1945.²

Αφού οι Έλληνες απέκρουσαν την ιταλική εισβολή της 28.10.1940 μακρυνά στο αλβανικό έδαφος, η γερμανική Βέρμαχτ έσπευσε, τον Απρίλιο του 1941, να συνδράμει τους ταπεινωμένους ιταλούς εταίρους. Μετά την κατάληψη της Ελλάδας οι νικητές διατήρησαν υπό τον έλεγχό τους μόνο μερικές

περιοχές στρατηγικής σημασίας, αφήνοντας το μεγαλύτερο μέρος της κατεχόμενης χώρας στους Ιταλούς και τους Βουλγάρους. Στον πιο σημαντικό φορέα αντίστασης αναδείχθηκε το *Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο* (ΕΑΜ) και ο αντάρτικος στρατός του ΕΛΑΣ, που περιέκλειε όλα τα κοινωνικά στρώματα, αλλά ουσιαστικά ελεγχόταν από το ΚΚΕ. Μετά τη συνθηκολόγηση των Ιταλών, τον Σεπτέμβριο του 1943, κλιμακώθηκαν όχι μόνο τα αντίποινα των γερμανικών αρχών,³ αλλά (εν όψει και του διαγραφόμενου τέλους του πολέμου) και η ενδοελληνική αντιπαράθεση ανάμεσα στο ΕΑΜ και στις μικρότερες 'αστικές' ομάδες αντίστασης που, μπροστά, στη διμέτωπη απειλή συχνά ζήτησαν να καλύψουν τα νώτα τους στρεφόμενες στις δυνάμεις Κατοχής και στα ένοπλα δωσίλογα τμήματα. Παρά τον σχηματισμό 'κυβέρνησης εθνικής ενότητας' στη Μέση Ανατολή, η ενδοελληνική αμοιβαία καχυποψία που ακολούθησε τη γερμανική αποχώρηση τον Οκτώβριο του 1944 προκάλεσε την αναξωπύρωση του Εμφυλίου στα *Δεκεμβριανά*, όπου η ενεργός ανάμιξη των Βρετανών έγειρε την πλάστιγγα εις βάρος του ΕΑΜ. Μετά από μία περίοδο επιφανειακής ειρήνευσης (Συμφωνία της Βάρκιζας, Φεβρουάριος 1945) η προϊούσα *λευκή τρομοκρατία* παρακρατικών ομάδων είχε στόχο -πέρα από ενδεχόμενες, συχνά δικαιολογημένες, προθέσεις εκδίκησης- να εξαλείψει δυναμικά τον ιδεολογικό εχθρό ή να τον σύρει σε μια νέα ένοπλη σύρραξη και με τους δυτικούς συμμάχους. Ακούσια υποβοηθούμενη από την ασταθή στρατηγική της Αριστεράς η κλιμακούμενη αντιπαράθεση οδηγείται σε ανοιχτό εμφύλιο πόλεμο. Ως σήμερα, οι ιστορικοί διαφωνούν σχετικά με το 'σημείο μηδέν' σε αυτό το κρεσέντο της βίας, αλλά και ως προς το τέλος - εφόσον ο προσδιορισμός της λήξης του Εμφυλίου με την ήττα του Δ.Σ. τον Αύγουστο του 1949 κρίνεται ανεπαρκής. Με το επινόημα της συνεχιζόμενης 'εαμο-σλαβικής' απειλής (εντός και εκτός ελληνικών συνόρων) οι νικητές συνέχισαν μονομερώς τον Εμφύλιο. Αντιθέτως, οι πρώην δωσίλογοι, έμπειροι βετεράνοι του αντικομμουνισμού, επανεντάχθηκαν σταδιακά στην αγκαλιά της εθνικοφροσύνης. Επομένως, η Ελλάδα μετατράπηκε σε (δυτικό) πρότυπο για το μονοπώλιο του νικητή ως προς την επίσημη ερμηνεία της ιστορίας, ενώ η εαμική αναπαράσταση της ίδιας ιστορίας, ιδίως στην υπερορία των Λαϊκών Δημοκρατιών, αναλώνεται σε ανάλογα στερεότυπα, με αντεστραμμένους, φυσικά, τους ρόλους κακών και καλών.⁴ Μόνο μετά τη μεταπολίτευση του 1974 άρθηκε σταδιακά η εναπομείνασα εμφυλιοπολεμική νομοθεσία, ενώ από το 1980/81 πρωτοδιδάσκονται τα θέματα-ταμπού Β' Παγκόσμιος Πόλεμος και Κατοχή σε ελληνικά πανεπιστήμια.⁵ Μετά την εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ αναγνωρίζεται το 1982 δια νόμου

ως 'Εθνική Αντίσταση', ταυτόχρονα όμως η μανιχαϊστική εκδοχή των νικητών του Εμφυλίου αντικαθίσταται συχνά από την ανάλογη των ηττημένων, αν και χωρίς τις αλλοτινές μεθόδους αστυνομοκρατούμενου κράτους. Στο 'προοδευτικό' κλίμα που επικρατεί πλέον, κάθε κριτική 'παραφωνία' εις βάρος του ΕΑΜ εκλαμβάνεται ως αντιδραστική, εξέλιξη που μακροπρόθεσμα θα ευνοήσει τη γένεση αντι-'ρεβιζιονιστικών' αντανακλαστικών.

Ο *Mark Mazower* έχει δημιουργήσει ένα καλό όνομα στη νεότερη ελληνική ιστοριογραφία εξαιτίας μιας σειράς σημαντικών δημοσιεύσεων.⁶ Στον παρόντα τόμο ωστόσο, ο οποίος βασίζεται σε ένα συνέδριο που είχε οργανώσει ο ίδιος μερικά χρόνια νωρίτερα, παρατηρούνται κατ' αρχάς ορισμένες εκδοτικές παραλείψεις, όπως το ελλιπές ευρετήριο ονομάτων και περιοχών, ο κατάλογος συντομογραφιών με πολλές (επαναλαμβανόμενες στο κείμενο) λανθασμένες αναλύσεις κυρίως των ελληνικών ακρωνυμίων, κάποιες ελλείψεις στην τεκμηρίωση (και από τον ίδιο), αλλά και σφάλματα στους παρατιθέμενους χάρτες. Ο ιστορικός χάρτης σχετικά με την εδαφική ανάπτυξη του νεοελληνικού κράτους είναι ελάχιστα διαφωτιστικός και με λάθη (Δυτική Θράκη!), ενώ στον γεωγραφικό δεν αναφέρονται καν ή δεν είναι αναγνωρίσιμοι σημαντικοί για την εξέλιξη των γεγονότων τόποι. Έτσι, η Εύβοια αναφέρεται στον χάρτη ως *Euboea*, όπως άλλωστε είναι γνωστή στον δυτικό αναγνώστη, ενώ στο κείμενο εμφανίζεται χωρίς εξήγηση ως *Enia*. Και η ορολογία ενίοτε θυμίζει περασμένες εποχές: έτσι, ο όρος *Κουίσιγκ* που χρησιμοποιείται επανειλημμένα, και από τον ίδιον τον Μαζάουερ, αποτελεί απομεινάρι της πολεμικής προπαγάνδας και δεν ενδείκνυται για τις κατοχικές κυβερνήσεις της Αθήνας. (Στη σύγχρονη επιστημονική ορολογία ο όρος αυτός ταιριάζει μόνο για την περιορισμένη κατηγορία δωσιλόγων που συνεργάζονται με τον επίδοξο εισβολέα ήδη πριν από την επίθεσή του με σκοπό να διευκολυνθεί η κατάληψη της χώρας. Τέτοια σχέση όμως δεν υπήρξε για τους αξιωματούχους του πολιτικού ή στρατιωτικού δωσιλογισμού.⁷)

Στην εισαγωγή του ο Μαζάουερ παρουσιάζει τα άρθρα του τόμου και παραθέτει, μερικές φορές κάπως σχηματικά, την ελληνική ιστορία και ιστοριογραφία της περιόδου· σύμφωνα με αυτόν ο νέος τόμος εξετάζει 'τρία σημαντικά δομικά στοιχεία κοινωνικής λειτουργίας: τους νόμους, την οικογένεια και το έθνος'. Πράγματι, το κέντρο βάρους εστιάζεται στο πρώτο στοιχείο – κατανοητό υπό την ευρύτερη έννοια των όρων *law and order*, συμπεριλαμβανομένης της (κρατικής, παρακρατικής, αντικρατικής) καταπίεσης και βίας. Στην πρώτη μελέτη, ο ίδιος ο Μαζάουερ σκιαγραφεί 'τρεις μορφές πολιτικής δικαιοσύνης': πρώτον, αυτή της εθνικιστικής αντίστασης

(ΕΔΕΣ), που χρησιμοποιεί τη μερική συνεργασία της αλβανικής (τσάμικης) μειονότητας στην Ήπειρο με τους Ιταλογερμανούς ως αφορμή για να εξαπολύσει μια συλλογική εκστρατεία εκδίκευσης με απώτερο σκοπό την πραγμάτωση ενός ‘εθνικά ομογενοποιημένου κράτους’. δεύτερον, αυτή του ΕΑΜ –το οποίο κατά τον ίδιο ‘βασικά δεν ενδιαφερόταν για την εθνικιστική ατζέντα’⁸– με τη μορφή ενός καθεστώτος τρομοκρατίας για την τιμωρία πραγματικών ή υποθετικών προδοτών, ως προπαγανδαστικό στάδιο για την κατάληψη της εξουσίας (εδώ οι απόψεις του Μαζάουερ εν πολλοίς συμπίπτουν με το άρθρο του Στ. Καλύβα στον ίδιο τόμο)· τρίτον, οι νομικές νόρμες της κυβέρνησης των Αθηνών, η οποία με τη συστηματική διαστρέβλωση των διατάξεων περί αμνηστίας του συμφώνου της Βάρκιζας⁹ παρείχε υποστήριξη στη λευκή τρομοκρατία – ‘την κύρια αιτία του τελικού και πλέον αιματηρού γύρου του ελληνικού Εμφυλίου’, όπως σωστά συμπεραίνει ο Μαζάουερ.

Το άρθρο του ερευνά συνολικά πανελλαδικές εξελίξεις βασιζόμενο κυρίως σε αναφορές βρετανικών υπηρεσιών (και των ελλήνων πληροφοριοδότην τους με την ευρύτατη έννοια), γεγονός που εξηγεί μια περιστασιακή κλίση προς δεξιόστροφες ερμηνείες. Αντιθέτως, τα περισσότερα από τα επόμενα δεκατρία άρθρα (με αύξοντα αριθμό χωρίς θεματική υποκατηγοριοποίηση) ασχολούνται με ένα κοινωνικά, πολιτικά ή/και γεωγραφικά προσδιορισμένο κομμάτι του γενικού πληθυσμού – βασιζόμενα κυρίως σε ‘προφορική ιστορία’ [συνεντεύξεις] και προσωποπαγή έγγραφα από περιφερειακά αρχεία. Τα υπό εξέταση θέματα παράγουν συχνά εντυπωσιακά αποτελέσματα, που ενίοτε όμως παραφορτώνονται από τους, στην πλειονότητά τους, νεαρούς συγγραφείς με μεθοδολογικές-θεωρητικές επεξηγήσεις επί των προβλημάτων που κρύβει η ‘προφορική ιστορία’.

Η *Ελένη Χαϊδιά* στηρίζει την ανάλυσή της σχετικά με την ‘τιμωρία των δωσιλόγων στην Β. Ελλάδα’ κυρίως στον τοπικό Τύπο και σε δικογραφίες. Ο πρωθυπουργός Γεώργιος Παπανδρέου, κατά την επιστροφή του στην ελεύθερη πλέον Αθήνα, είχε αναγγείλει τη σύσταση ενός ανελέητου δικαστηρίου της ‘εθνικής Νεμέσεως’ για τους συνεργάτες των κατακτητών. Σχεδόν αμέσως, όμως, θα ετίθετο το ερώτημα πώς θα οριζόταν ο δωσιλογισμός, και ποιοι θα λογαριάζονταν ως δωσίλογοι –πέρα από τους γνωστούς πολιτικούς και στρατιωτικούς αξιωματούχους– στη διοίκηση, την οικονομία, τον Τύπο, τον πολιτισμό. Οι εν λόγω ομάδες γρήγορα ευνοήθηκαν από την αντιπαράθεση του επίσημου κράτους με το ΕΑΜ.¹⁰ Η κατηγορία του δωσιλογισμού χρησιμοποιήθηκε εν μέρει ως μοχλός κατά των ‘αλλοφύλων’, έτσι θεωρείτο ενοχοποιητική ένδειξη η επίσκεψη σε βουλγαρικές ή ρουμανικές εκκλησίες

και σχολεία που συνήθως είχαν υποστηριχθεί από τους κατακτητές.¹¹ Αναλόγως, η συνεργασία με τους Βουλγάρους τιμωρείτο πολύ σκληρά, ενώ κατά ‘ομοφύλων’ συνεργατών των Γερμανών ή Ιταλών επιβλήθηκαν μεν πολλές θανατικές ποινές, αλλά δεν εκτελέστηκε ούτε μία. Το στερεότυπο του ‘εμοβούλγαρου’ (και) στο μεταβαρκιζιανό κράτος συνδυάζει και ταυτίζει τις εικόνες του εσωτερικού και του εξωτερικού εχθρού. Αντίθετα η επιφανειακή μόνο ‘κάθαρση’ σε σχέση με τον δωσιλογισμό, τον μετέτρεψε από φαινόμενο του πολέμου σε ‘ανοιχτή πληγή της μεταπολεμικής κοινωνίας’.

Σε αντίθεση με αυτήν την επείκεια ακόμη και για τους ένοπλους δωσιλόγους ερχόταν η αδυσώπητη σκληρότητα απέναντι στους άλλοτε μαχητές της Αντίστασης, οι οποίοι στη διάρκεια του Εμφυλίου είχαν ενταχθεί (συχνά παρά την αρχική βούλησή τους) στη ‘λάθος’ όχθη.¹² Το μοιραίο δίλημμα των πολιτικών κρατουμένων στα χρόνια του Εμφυλίου ερευνά ο *Πολυμέρης Βόγλης* σε ένα από τα αξιολογότερα άρθρα με τίτλο ‘Between Negation and Self-Negation’. Αρχικά περιγράφει την κρατική στρατηγική της προοδευτικής ταπεινώσης των 50.000 και πλέον πολιτικών κρατουμένων και εκτοπισμένων σε ξερονήσια. Το ‘εθνικό’ μεταβαρκιζιανό κράτος με τον μαζικό αποκλεισμό των Αριστερών και τον στιγματισμό των άλλοτε αντιστασιακών ως συμμοριτών και προδοτών, νομιμοποίησε ακόμα και την οριστική τους άρνη, δηλαδή την άρση και της φυσικής τους ύπαρξης: ως το τέλος του 1949 εκτελέστηκαν τουλάχιστον 3.500 θανατικές ποινές, ενώ άλλοι τόσοι μελλοθάνατοι βρίσκονταν συνεχώς υπό τη δαμόκλειο σπάθη της προσωρινά ανασταλμένης εκτέλεσης. Το κράτος προσέφερε τη διέξοδο της ‘έμπρακτης μεταμέλειας’: χιλιάδες υπέγραψαν μια –ήδη από τη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου γνωστή– ‘δήλωση μετανοίας’ εξαγοράζοντας τη ζωή (αλλά σπάνια την ελευθερία) τους, περιέπεσαν όμως στην περιφρόνηση των αλλοτινών συντρόφων τους, με τους οποίους συχνά έπρεπε να συνεχίσουν να συμβιώνουν στο ίδιο στενόχωρο περιβάλλον. Η ψυχική τους συνθηκολόγηση ερχόταν σε αντιπαράθεση με τη φυσική αυτοθυσία και –σύμφωνα με έναν νεολογισμό του συγγραφέα– ‘αυτοάρνηση’ εκείνων, που πέθαιναν υπερήφανα, θεωρώντας τον θάνατό τους συμβολή στον ‘λαϊκό αγώνα’. Ο Βόγλης καταλήγει στο συμπέρασμα ότι και οι δύο αντίπαλοι, το καθεστώς και το κόμμα, ανήγαγαν την άρνηση σε βασική στρατηγική ελέγχου των ατόμων στο πολωμένο πλαίσιο του Εμφυλίου.

Η τρίτη συμμετοχή του Μαζάουερ στον τόμο αυτό αποτελεί συνεργασία με τη *Μαντώ Δαλιάνη*, η οποία πέθανε το 1996. Εκείνη, με τη διπλή ιδιότητα της πρώην κρατούμενης και της επιστήμονος ξεετάζει πώς αντέδρασαν τα

παιδιά έγκλειστων και καταδικασμένων μανάδων στον χωρισμό και στις κατοπινές προσπάθειες ψυχολογικού επηρεασμού από την πλευρά των θετών γονιών και των κλειστών ιδρυμάτων (με τη Φρειδερίκη ως 'ψυχομάννα!'). Περιέργως, η μακρόχρονη ψυχιατρική τους εξέταση έδειξε πως το ερευνούμενο δείγμα στην περίοδο της ενήλικης ζωής τους είχε καταφέρει να ξεπεράσει απροσδόκητα καλά τις όποιες φοβίες και τραύματα. Αντιθέτως, η πιο συνειδητοποιημένη γενιά των έγκλειστων μανάδων εμφάνιζε βαθύτερα σημάδια. Το εξαιρέτο άρθρο της *Τασούλας Βερβενιώτη* (Left-Wing Women between Politics and Family) καταδεικνύει τα γνωστά προβλήματα που προκύπτουν από την προφορική ιστορία –ιδίως αν οι μαρτυρίες προέρχονται από άτομα με έμμονο ιδεολογικό προσανατολισμό– αλλά και τη συχνά ηθελημένη αμνησία την οποία ανέπτυξαν σαν υπερασπιστική στρατηγική πολλές από τις ερωτηθείσες γυναίκες στα χρόνια των διωγμών και του εξευτελισμού. Στην Αντίσταση οργανώνονταν και αποκτούσαν πολιτική συνείδηση κυρίως νέες γυναίκες, που δεν είχαν ακόμη αποδεχτεί την παραδοσιακή θέση του φύλου τους. Στον Εμφύλιο και, ιδίως, μετά την ήττα της παράταξής τους εντάθηκε για αυτές το δίλημμα πού έπρεπε να δώσουν προτεραιότητα, στον ρόλο της αγωνίστριας και του κομματικού στελέχους ή στα οικογενειακά τους καθήκοντα. Η πάντοτε πικρή απόφαση –που ακόμη και η ανάμνησή της προκαλεί εκ νέου εσωτερική σύγκρουση– ανάμεσα στην αποδοχή του παραδοσιακού γυναικείου ρόλου και τη συνέχιση του 'λαϊκού αγώνα για την κοινωνική απελευθέρωση' συχνά σήμαινε επιλογή ανάμεσα στη ζωή και τον θάνατο. Την όλη κατάσταση δυσχέραινε επιπλέον το γεγονός, ότι πολλοί άνδρες κομματικοί σύντροφοι έμειναν εγκλωβισμένοι στο παραδοσιακό υπόδειγμα συμπεριφοράς που καθοριζόταν από το φύλο τους. Σαν ειρωνεία της ιστορίας βλέπει η Βερβενιώτη το γεγονός ότι μετά την ήττα της γυναικείας αριστερής πρωτοπορίας, οι γυναίκες από την παραδοσιακά συντηρητική ελίτ είχαν να επιδείξουν σημαντικές κατακτήσεις στον αγώνα για την πολιτική και κοινωνική ισότητα.

Η *Riki van Boeschoten* επικεντρώνεται σε ένα ορεινό χωριό (Ζιάκας), το 90% των κατοίκων του οποίου το εγκατέλειψε το 1948 με προορισμό το ανατολικό μπλοκ, για να επιστρέψουν, στην πλειοψηφία τους, στην Ελλάδα μετά την αναγνώριση της εαμικής Αντίστασης. Η ανάλυσή της ασχολείται με την αλληλεπίδραση των διαφορετικών αναμνήσεων: των γενεών των επαναπατρισμένων όπως και αυτών που έμειναν πίσω. Η κατάρρευση του 'υπαρκτού σοσιαλισμού' λειτουργεί σαν περαιτέρω τομή και διευκολύνει τη συμφιλίωση και την ένταξη στο ελληνικό κράτος – παρόλο που το χωριό παρα-

μένει 'αριστερών' πεποιθήσεων, ενώ η έρευνα δυσχεραίνεται αφού λείπει ένας ξεκάθαρος διαχωρισμός ανάμεσα στην περίοδο της Κατοχής και του Εμφυλίου.¹³

Το ίδιο φαινόμενο κάνει την εμφάνισή του και στο, κατά πολύ, μεγαλύτερο άρθρο του τόμου. Ο *Στάθης Καλύβας* παρουσιάζεται ως ανατροπέας βαθιά ριζωμένων ιστοριογραφικών αντιλήψεων και ταμπού, υποστηρίζοντας πως ύστερα από την 'κατάρρευση της ιδεολογικής ηγεμονίας της Δεξιάς' – την οποία κάπως πρόωρα χρονολογεί στο 1974¹⁴ – όλες οι αναφορές για την 'κόκκινη βία' είχαν εξαλειφθεί. Συλλήβδην μέμφεται την προγενέστερη επιστημονική έρευνα ότι 'έτεινε να παραβλέπει, να ελαχιστοποιεί ή να εξωραϊίζει την αριστερή τρομοκρατία [to overlook, minimize, or whitewash leftist terror]'.¹⁵ Αυτή η γενίκευση είναι ακραία, εντούτοις βρίσκει πατήματα στις μανιχαϊστικές απλουστεύσεις κάποιων εκπροσώπων της άλλοτε *ρεβιζιονιστικής* σχολής που, φευ, και αυτή την έχουν πάρει τα χρόνια. Αντ' αυτών, ο Καλύβας υπόσχεται να ανοίξει νέους ορίζοντες με τη δική του μελέτη για την 'κόκκινη τρομοκρατία'. Στηριζόμενος σε μια ευρεία εμπειρική βάση διατείνεται πως στην Αργολίδα στα τέλη του 1943 είχε οργανωθεί 'η πρώτη συστηματική εκστρατεία για τη δολοφονία αμάχων [the first systematic campaign of civilian assassination]' – με υπεύθυνους, ωστόσο, όχι τα στρατεύματα Κατοχής, αλλά το ΕΑΜ και, πίσω απ' αυτό, το ΚΚΕ. 'Επειτα προβαίνει σε μια γενίκευση, ότι δηλαδή στο ίδιο διάστημα 'ένα παρόμοιο κύμα εκτελέσεων' σάρωσε, πρώτον, ολόκληρη την Πελοπόννησο και, δεύτερον, 'πιθανότατα ολόκληρη την χώρα' τη διπλή επαγωγή στηρίζει με ισχνότατα τεκμήρια: από μία βρετανική και αμερικάνικη αναφορά αντίστοιχα. Όσο για την παραδοσιακά συντηρητική Αργολίδα, πράγματι είχαν ενδώσει ολόκληρα χωριά στις αφόρητες γερμανικές πιέσεις και στρατολογήθηκαν στον αγώνα κατά του ΕΑΜ, το οποίο προέβη σε αιματηρά αντίποινα – ενίοτε και 'προληπτικά'. Ο Καλύβας υπολογίζει τον αριθμό των φονευθέντων πολιτών, από τον Σεπτέμβριο 1943 έως τον Σεπτέμβριο 1944, σε 670 – περίπου το 2% του συνολικού πληθυσμού της Αργολίδας: από τούς φόνους αποδίδει το 55% στο ΕΑΜ και μόνο το 45% στους Γερμανούς από κοινού με τα Τάγματα Ασφαλείας!¹⁶

Τέτοιοι υπολογισμοί είναι πολλαπλά προβληματικοί. Ο ίδιος παραδέχεται ότι στην Αργολίδα, όπως σε όλες τις περιπτώσεις εμφύλιων συγκρούσεων, η αιτιολογική αλυσίδα της βίας αποτελείται από ένα κουβάρι ιδεολογικά άχρωμων, τοπικών διενέξεων και βεντέτας, καθώς και πολιτικών στρατηγικών (που συχνά προκύπτουν αργότερα, καλύπτοντας τα αρχικά απολίτι-

και αίτια). Δεν αναφέρει κατά πόσο ανατράπηκε ο ποσοστιαίος απολογισμός του μετά τη Βάρκιζα, εξαιτίας της λευκής τρομοκρατίας. Όσο για τις εκτιμήσεις για την Κατοχή παρέλειψε να αξιολογήσει την έμμεση ευθύνη των κατακτητών που συνειδητά ασκούσαν διχαστική προπαγάνδα με σκοπό την ενδοελληνική σύρραξη.¹⁷

Και εδώ τίθεται το ερώτημα για το εύρος και την αξία των πηγών του Καλύβα, καθώς και για τον τρόπο με τον οποίο τις αξιολογεί. Ο ίδιος ο συγγραφέας πιστοποιεί στον εαυτό του ‘πληρότητα και αξιοπιστία’, δοκιμαστικοί έλεγχοι ωστόσο αποδεικνύουν (υποσημειώσεις 6, 15, 41) ενμέρει να ανεπαρκή τεκμηρίωση – με συνέπεια τα αρχαιακά στοιχεία να μην μπορούν να ελεγχθούν – λάθος αριθμημένες σελίδες – ακόμη και ένα ‘ανέκδοτο χειρόγραφο’ (του Εμμ. Βαζαίου), στο οποίο παραπέμπει αρκετές φορές, έχει δημοσιευθεί ήδη πριν από δεκαετίες. Ο ισχυρισμός του Καλύβα ότι έχει συμβουλευθεί και τα γερμανικά έγγραφα δεν επιβεβαιώνεται σε καμία σημείωση¹⁸ και έτσι αναμένουμε την προαναγγεληθείσα μονογραφία. Ο γράφων διατηρεί επίσης επιφυλάξεις, κατά πόσο τα χρησιμοποιούμενα δικαστικά έγγραφα της μεταβαρκιζιανής εποχής αποτελούν πράγματι αξιόπιστες πηγές. Η σοβαρότερη ίσως επιφύλαξή μου έγκειται στην προσπάθεια γενίκευσης αυτής της – παρά τις επιμέρους ενστάσεις – σημαντικής τοπικής μελέτης, αφού ο Καλύβας δεν προσκομίζει τα υποσχόμενα αποδεικτικά στοιχεία ότι οι (αιματηρές) αυθαιρεσίες του ΕΑΜ στην Αργολίδα (και αλλού) αποτελούσαν μέρος μιας ‘κεντρικά σχεδιασμένης διαδικασίας’ με επιπτώσεις σε όλη τη χώρα προξενώντας σε μεγάλο βαθμό τη μαύρη και λευκή τρομοκρατία – εκ μέρους των κατακτητών και της ελληνικής Δεξιάς αντίστοιχα.

Στον αντίποδα με τον Καλύβα, που παρά το νεαρό της ηλικίας του έχει ήδη καθιερωθεί ως αιχμή του δόρατος του ‘αντι-ρεβιζιονισμού’ στην Ελλάδα,¹⁹ βρίσκεται η *Λη Σαράφη*, η οποία ερευνά με παρόμοιο πρίσμα και για μεγαλύτερο διάστημα, την περίπτωση της κομόπολης Δεσκάτη στην κεντρική Ελλάδα, συμμεριζόμενη την υπερηφάνεια των συνεντευξαζομένων της, ότι στη Δεσκάτη ‘δεν σκοτώθηκε κανένας από το αντιστασιακό κίνημα [ΕΑΜ]’. Πιο ισορροπημένη από τις εκ διαμέτρου αντίθετες προαναφερόμενες μελέτες, είναι η έρευνα του *Γιάννη Σακκά* σχετικά με τον Εμφύλιο στην Ευρυτανία, η οποία στα χρόνια της Αντίστασης και του Εμφυλίου εξελίχθηκε από ‘τέρμα Θεού’ σε αντίβαρο της Αθήνας και σε επίκεντρο εξελίξεων. Ο Σακκάς εξετάζει την πολυπλοκότητα των κινήτρων για προσχώρηση στο ΕΑΜ, δηλαδή τη μεταστροφή συνειδήσεων και συμπεριφορών των κατοίκων μιας περιοχής, στην οποία παλιότερα υπήρχαν το πολύ μια εικοσαριά κομμουνι-

στές. Ο Σακκάς δεν αποσιωπά τα μελανά σημεία στην ιστορία του ΕΑΜ, που οδήγησαν στην αποδοχή της λευκής τρομοκρατίας ακόμη και από μετριοπαθείς, και είχαν ως ευρύτερη συνέπεια πολλοί μη κομμουνιστές να αναζητούν σωτηρία στα βουνά, απαντώντας δηλαδή στη βία με βία. Ο Σακκάς υπολογίζει για μερικές περιοχές τους βίαια σκοτωμένους ανάλογα με τα φρονήματά τους, και εκεί οι απώλειες των Αριστερών είναι ξεκάθαρα υψηλότερες.

Στα επόμενα τρία άρθρα γίνεται λόγος για άλλες πτυχές της μνήμης. Το ενημερωτικό αλλά ενίοτε πλατειαστικό άρθρο της *Αναστασίας Καρακασίδου* μελετά τις προσπάθειες της πολιτικής ηγεσίας να διαμορφώσει στο 'νεαρό κράτος με την μακρά ιστορία' μια επίσημη εκδοχή της πολεμικής εμπειρίας με εορτές, σημαίες και ύμνους. Το πολύπλοκο εθνικό τελετουργικό έπρεπε να λειτουργήσει με γνώμονα την ενσωμάτωση, ακόμα και στις 'νέες χώρες' του Βορρά, οι οποίες εν μέρει περιλάμβαναν σημαντικές εθνοτικές μειονότητες. Τόσο η παλιά εθνική εορτή της 25ης Μαρτίου, όσο και η νέα, το 1945 καθιερωμένη, 'ημέρα του 'Όχι', συμβολίζουν –σύμφωνα με τη βούληση των κρατούντων– 'σαν ορόσημα σε μια ιστορία 3000 ετών' τη συνύφανση του Ελληνισμού με την Ορθοδοξία, καθώς ως διττές εορτές συνδυάζουν κοσμικά (πολεμικά) με θρησκευτικά στοιχεία.

Η *Bea Lewkowicz*, επίσης ανθρωπολόγος, ασχολείται με τις μεταπολεμικές αναμνήσεις μιας βίαια αποδεκατισμένης μειονότητας, για την οποία δεν ίσχυσε η συχνά επικαλούμενη συμβίωση: οι (στα τέλη του 1945) μόλις 2.000 επιζήσαντες Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, ούτε καν το 4% του προπολεμικού σεφαραδικού πληθυσμού. Στην 'πόλη των φαντασμάτων' η νέα αρχή έπασχε από τις διενέξεις ανάμεσα στους επαναπατρισθέντες από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης και αυτούς που κρύφτηκαν στη χώρα με τη βοήθεια της Αντίστασης και του υπόλοιπου πληθυσμού. Όμως και η έλλειψη αλληλεγγύης εκ μέρους πολλών χριστιανών γειτόνων προκάλεσε πικρίες. Σαν στρατηγική επιβίωσης η κοινότητα ανέπτυξε 'ένα χαμηλό δημόσιο προφίλ και ένα υψηλό ιδιωτικό προφίλ'. Έτσι αποφεύχθηκε μεν η απειλή της αφομοίωσης, παράλληλα όμως η πλούσια εβραϊκή συμμετοχή στην ιστορία της Θεσσαλονίκης εξαφανίστηκε σε μεγάλο βαθμό από τη δημόσια μνήμη, κάτι που ενοχλεί πολλούς μεταγενέστερους.

Η *Ξανθίππη Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη*, με τη συνεργασία του *Τάσου Χατζηαναστασίου*, ασχολείται με τις μνήμες σε δύο χωριά της ανατολικής Μακεδονίας, τα οποία στη διάρκεια του 20ού αιώνα πέρασαν τρεις φορές (1912/13, 1916-18, 1941-44) από βουλγαρική κατοχή με προθέσεις προσάρτησης. Όσοι ερωτηθέντες είχαν προσωπικά δικές τους αναμνήσεις, υποστήριξαν στην

πλειονότητά τους, πως δεν έχουν συγχωρέσει τους Βουλγάρους για τις φρικαλεότητες που διέπραξαν στη διάρκεια της Κατοχής, ότι όμως δεν έτρεφαν αισθήματα αντεκδίκησης. Οι μεταγενέστεροι, σήμερα στην τρίτη δεκαετία της ζωής τους, δεν έχουν συγκεκριμένες γνώσεις, εντούτοις 'το παρελθόν είναι κατά βάθος παρόν': οι διηγήσεις των παλιότερων και οι ετήσιες εορτές προς τιμήν των σφαγιασθέντων οδήγησαν στη διαμόρφωση μιας συλλογικής μνήμης, στην οποία διατηρήθηκαν πολλά 'εθνικά-πολιτιστικά στερεότυπα' αναφορικά με τους βόρειους γείτονες, δημιουργώντας έτσι πιθανές αιτίες ανάφλεξης.

Κάπως έξω από την υπόλοιπη θεματική του τόμου είναι το τελευταίο σύντομο άρθρο της *Susanne-Sophia Spiliotis*, η οποία εδώ ασχολείται εκ νέου με το ενδιαφέρον θέμα της μεταπτυχιακής [Magister] της εργασίας: την ελληνική δίκη του Max Merften, αλλοτινού πρωταγωνιστή της γερμανικής στρατιωτικής διοίκησης στη Θεσσαλονίκη, η οποία επισκίαζε για χρόνια τις ελληνογερμανικές σχέσεις. Υπό το πρίσμα της αμοιβαίας πολιτικής σκοπιμότητας συνδυάστηκε τότε η γερμανική επιθυμία για μια *de facto* αμνήστευση των εγκληματιών πολέμου με την ικανοποίηση των ελληνικών αξιώσεων για μερικές αποζημιώσεις (115 εκ. μάρκα το 1960). Επειδή, όμως, αναγκαστικά, η δικαιοσύνη βγήκε ζημιωμένη, το -ιδίως για τη Βόννη- ντροπιαστικό παζάρεμα έχει αφήσει ως σήμερα μια πικρή γεύση. Κάποιοι προχειρότητες και ανακριβείες προδίδουν ακόμη τον χαρακτήρα της προφορικής ανακοίνωσης, όπως λάθος ονόματα, κ.λπ. Περισσότερο ενοχλούν ο εσφαλμένος ισχυρισμός, που όμως συναντάται σε μεγάλο μέρος της σχετικής βιβλιογραφίας, ότι δηλαδή το Σύμφωνο του Λονδίνου (1953) ανέβαλε την ικανοποίηση των υλικών αξιώσεων που πηγάζουν από τον πόλεμο μέχρι ένα 'γενικό σύμφωνο ειρήνης',²⁰ όπως και η (επίσης συνηθισμένη) σύγχυση του όρου 'επανορθώσεις' με άλλες μορφές αποζημιώσεων. Έτσι το Σύμφωνο του 1960 φυσικά δεν ήταν 'Σύμφωνο επανορθώσεων' και η Ανατολική Γερμανία ποτέ δεν προσέφερε τέτοιου είδους πληρωμές. Τον ισχυρισμό αυτό στηρίζει σε φημολογία ελληνικής εφημερίδας [!], ενώ τα έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών της άλλοτε ΓΛΔ αποδεικνύουν το αβάσιμο της δημοσίευσης.

Συνοψίζοντας πρέπει να συμφωνήσουμε με τον Μ. Μαζάουερ, ότι στο συγκεκριμένο πλαίσιο 'μένουν ακόμα πολλά να ερευνηθούν'. Ωστόσο, ο τόμος δίνει ώθηση και προοπτικές προς νέες έρευνες. Ταυτόχρονα -παρά την ενίοτε ασκούμενη κριτική- αξίζει έπαινος στον επιμελητή για τη σημαντική πρωτοβουλία, να θέσει στη διάθεση ενός ευρύτερου ευρωπαϊκού κοινού μερικές από τις πλέον ενδιαφέρουσες νέες ερευνητικές προσεγγίσεις της

πιο τραυματικής και αμφιλεγόμενης δεκαετίας στην ιστορία του Νεοελληνικού κράτους.

Χάγκεν Φλάισερ

Γερμανική εκδοχή της βιβλιοπαρουσίασης αυτής θα δημοσιευθεί στον επικείμενο (61ο) τόμο του περιοδικού *Südost-Forschungen* (Μονάχου).

Μεταφορά από τα γερμανικά: Δέσποινα Κωνσταντινίκου / Χάγκεν Φλάισερ.

Σημειώσεις

1. Βλ. το διεθνές ερευνητικό πρόγραμμα *Occupation in Europe: Impact of National Socialist and Fascist Rule*, που χρηματοδοτείται από το 2000 από την European Science Foundation. Επίσης: Ulrich Herbert / Axel Schildt (επιμ.), *Kriegsende in Europa. Vom Beginn des deutschen Machtzerfalls bis zur Stabilisierung der Nachkriegsordnung 1944 - 1948*. Klartext, Essen 1998.

2. Βλ., π.χ. Hagen Fleischer, Griechenland - Der Krieg geht weiter, σε U. Herbert / A. Schildt, σελ. 168-206. Επίσης, Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36 - '49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και Συνέχειες*. Καστανιώτης, Αθήνα 2003.

3. Βλ. τα σχετικά άρθρα σε Loukia Droulia / Hagen Fleischer (επιμ.), *Von Lidice bis Kalavryta. Widerstand und Besatzungsterror. Studien zur Repressalienpraxis im Zweiten Weltkrieg*, Βερολίνο 1999.

4. Πβλ. Χ. Φλάισερ, Η Ελλάδα υπό την Κατοχή των Δυνάμεων του Άξονα, σε *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950, Ένα έθνος σε κρίση. Βιβλιογραφικός Οδηγός*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σελ. 13-181.

5. Ένα καπρίτσιο της ιστορίας το έφερε έτσι, ώστε αυτό να συμβεί από έναν Γερμανό.

6. Βλ. ιδίως *Inside Hitler's Greece. The Experience of Occupation, 1941 - 1944*. New Haven / London 1993.

7. Πβλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα, Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944*, Παπαζήσης, Αθήνα 1988, τομ. Α', σελ. 352 κ.έ. και *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΣΤ, Αθήνα 2000, σελ. 43 κ.έ.

8. Εδώ θα χρειαζόταν μεγαλύτερη διαφοροποίηση.

9. Το παράθεμα του Μαζάουερ σχετικά με τους περιορισμούς της αμνηστίας δεν είναι πλήρες, πβλ. ολόκληρο το εδάφιο στον Βόγλη (σελ. 33, 75).

10. Αυτό φαίνεται ξεκάθαρα στο σύντομο άρθρο του Προκόπη Παπαστράτη για την 'Κάθαση' του Πανεπιστημίου Αθηνών. Αντί να πραγματοποιηθεί η εκκαθάριση των διδασκόντων που είχαν εκτεθεί στη διάρκεια της Κατοχής (και νωρίτερα επί 4ης Αυγούστου), όπως είχε αρχικά αποφασισθεί, οι τελευταίοι κατάφεραν να περάσουν στην απεπίθεση και να εκδιώξουν τους συναδέλφους τους, που συμμετείχαν στην Αντίσταση, κυρίως στις τάξεις του ΕΑΜ.

11. Το 1945 η Αθήνα προσπάθησε να εμποδίσει τον επαναπατρισμό των εκτοπισμένων [Displaced Persons] 'αλλόφυλης καταγωγής'. Στις ανεπιθύμητες 'εχθρικές μειονότητες' ανήκαν

αρχικά και οι (σεφαραδίτες) Εβραίοι [Χ. Φλάισερ, σε Ηλίας Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος, Γρηγόρης Ψαλλίδας (επιμ.), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βαρκίτσα στο Γράμμο*, Αθήνα 2002, σελ. 264 κ.ε.]

12. Στην κατοχή του γράφοντος βρίσκονται αναφορές της Αμερικανικής Πρεσβείας, σύμφωνα με τις οποίες στα τέλη του 1955 παρέμεναν ακόμα φυλακισμένοι 4.850 'Κομμουνιστές' - ενώ αντίθετα μόλις 'μία εκατοσταριά συνεργάτες των Ναζί'.

13. 'People could not remember the resistance period as if the civil war never happened. [...] For most inhabitants of Ziakas, the civil war is such a threshold to the present. It is exactly for this reason that they refer to it as if it happened yesterday.' (σελ. 137).

14. Τουλάχιστον μέχρι την εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ χρησιμοποιούσαν πολλοί εκπρόσωποι των συντηρητικών ελίτ -όχι μόνο ο πρωθυπουργός Γ. Ράλλης (1980 -81), γιος του κατοχικού πρωθυπουργού 1943-44 ή ο πολλές φορές υπουργός Αλ. Παπαδόγκωνας, γιος του αρχηγού των 'Ταγμάτων Ασφαλείας'- τον όρο *Συμμοριτοπόλεμος*, ενώ το κράτος και η Εκκλησία διοργάνωναν επιμημόσυνες δεήσεις για 'τα θύματα των κομμουνιστικών σφαγών'.

15. Ο Καλύβας συμπεριλαμβάνει τους Κ. Τσουκαλά, Ν. Σβορώνο, Γ. Χόνδρο, Α. Collard, J. Hart στην πρώτη κατηγορία (εκείνων που παραβλέπουν την αριστερή τρομοκρατία), στη δεύτερη (εκείνων που ελαχιστοποιούν το φαινόμενο) τους Ole Smith και Χ. Φλάισερ, και στην τρίτη (των 'έξωραϊστών') τους Α. Ελεφάντη και Κ. Μπρούσαλη.

16. Στα αγαπημένα παραθέματα των δυτικογερμανών διπλωματών στη δεκαετία του 1950 ανήκε ο ισχυρισμός του βασιλέως Παύλου, πως ο 'συμμοριτοπόλεμος' στοίχιζε περισσότερα θύματα απ' ότι η Κατοχή. (Χ. Φλάισερ, *Vom Kalten Krieg zur 'Neuen Ordnung'* - *Der Faktor Griechenland in der deutschen Aussenpolitik*, σε *Die Balkanländer in Europa der Gegenwart*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1994, σελ. 72)

17. Ο γερμανός Στρατιωτικός Διοικητής Ελλάδος Al. Lohr ενέτασσε τα *Τάγματα Ασφαλείας* και όλους τους παρεμφερείς σχηματισμούς στο γενικότερο σχέδιο 'καταπολέμησης του Κομμουνισμού, στην οποία η αντικομμουνιστική μερίδα του ελληνικού πληθυσμού πρέπει να στρατευθεί πλήρως, για να εκδηλωθεί φανερά έτσι ώστε να εξαναγκαστεί σε μια απορκάλυπτη εχθρότητα κατά της κομμουνιστικής μερίδας'. Οι γερμανικές αρχές έβλεπαν πως τα αποτελέσματα της διχαστικής προπαγάνδας που προωθούσαν ήταν εκείνα που επιθυμούσαν, καθώς το μίσος του πληθυσμού στρεφόταν ενάντια στους ντόπιους που συνεργούσαν στα 'αντίποινα' και όχι στους ηθικούς αυτουργούς. Με δεδομένη την αντίδραση της Αντίστασης, σύντομα ο φαύλος κύκλος της αιματοχυσίας διευρυνόταν σε βαθμό που προμήνυε 'φυλετική αυτοκτονία' όπως επισήμαναν οι Βρετανοί. Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΣΤ, Αθήνα 2000, σελ. 47.

18. Η απουσία της διάστασης γερμανικών πηγών αποδεικνύεται και από τον ισχυρισμό του Καλύβα, πως στις γερμανικές μονάδες είχαν 'υπηρετήσει πολλοί πολωνοί και γάλλοι στρατιώτες' (178). Στην πραγματικότητα όμως το ποσοστό των Αλσατιών και των *Volksdeutsche* της Έθνολίστας ΙΙΙ', δηλαδή Γερμανών των παραμεθώριων περιοχών με κατοίες (πολωνικές) 'επιμειξίες', ήταν πολύ μικρό.

19. Βλ. και τις βιβλιοκριτικές του Καλύβα, όπως π.χ. *Το Βήμα*, 2.2.2003, 9.3.2003.

20. Για την σκοπίμως σιβυλική διατύπωση του Συμφώνου του Λονδίνου του 1953 βλ. Hagen Fleischer, *Das griechische Memorandum zur Washingtoner 'Conference on Holocaust-Era Assets'*. *Thetis, Mannheimer Beiträge zur Klassischen Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns*, 7 (2000), σελ. 363 κ.ε.